

УДК 81'373.612.2

СИНЕСТЕТИЧЕСКИЕ МЕТАФОРЫ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

К. Саматов

Рассматриваются *формы* синестетических метафор типа «звук + вкус», «зрение + осязание», «запах + звук», «запах + осязание», «цвет + звук», «цвет + запах», «цвет + эмоция» в художественных произведениях русских и кыргызских писателей, связанные с эпохой и литературными течениями и их функции в отражении психологических, физических состояний героя.

Ключевые слова: художественное произведение; синестетические метафоры; «запах + звук»; «запах + осязание»; «цвет + звук»; «цвет + запах»; «цвет + эмоция»; психологические (эмоция, настроение); физические состояния героя.

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ СИНЕСТЕЗИЯЛЫК МЕТАФОРЛАР

К. Саматов

Макалада орус жана кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларындагы доор жана адабий агымдар менен байланышкан «үн + даам», «көрүү + туюу», «жыт + үн», «жыт + туюу», «түс + үн», «түс + жыт», «түс + эмоция» түрүндөгү синестезиялык метафоралар жана алардын каармандын психологиялык, физикалык абалын чагылдыруудагы милдеттери каралат.

Түйүндүү сөздөр: көркөм чыгарма; синестезиялык метафоралар; «жыт + үн»; «жыт + туюу»; «түс + үн»; «түс + жыт»; «түс + эмоция»; каарман; психологиялык (эмоция, маанай); каармандын абалы.

SYNESTHETIC METAPHORS IN THE LITERACY WORKS

К. Samatov

The article deals with the forms of synesthetic metaphors such as "sound + taste", "vision + sense of skin", "smell + hearing", "smell + sense of skin", "color + hearing", "color + smell", "color + emotion" in the works of Russian and Kyrgyz writers connected with the era and literary trends and their functions in the reflection of the psychological and physical condition of the hero.

Keywords: literacy works; type of synesthetic metaphors; "smell + hearing"; "smell + sense of skin"; "color + hearing"; "color + smell"; "color + emotion"; hero; psychological (emotion, mood); physical conditions.

Мындан мурунку макалабызда синестезия кубулушунун психология, адабият таануу, тил илими, стилистика, маданият таануу тармактарындагы өзгөчөлүктөрүнүн тегерегенде кыскача сөз кылганбыз [1]. Эми бул макалабызда кыргыз акындарынын чыгармаларындагы синестезияларга көз салабыз. Адегенде белгилүү даражада илимий фон түзүү максатында синестезиялык метафоралардын орус адабиятындагы тагдырына кайрыла кетели. Синестезия *психологияда* кабыл алууда бир сезим органындагы өзгөрүүгө жараша экинчи сезим органында жаралган кубулуш, *философияда* сезим аралык ассоциация, *лингвистикада* тилдик универсалия, *искусство таанууда* бир органдын экинчи органга тийгизген таасири катары каралат.

Орус жазуучуларынын көркөм чыгармаларында синестезиянын даам, көрүм, тери сезими жана жыт түрлөрү көп жолугат жана алар көбүнесе каарманды көркөмдөөдө (изобразительная), мүнөздөөдө (характерологическая), психологиялык, физикалык абалдарын чагылдырууда, баалоодо, комедиялык маанай жаратууда милдет аткарат [2]. О.Г. Мукина 19-20-кылымдардагы 30 (15+15) орус акындарынын поэзиялык чыгармаларындагы синестезиялык кубулуштарды иликтеп, 19-к-да «үн + даам» (*звук сладкий*) – (17,7 %), 20-к-да «көрүм + тери сезими» (синий холод) – (14,0 %) басымдуулук кыларын, ал эми 19-к-да – «жыт + угум» (запах кричат) (0,1 %), 20-к-да – «жыт + тери сезими» (*острый запах*) (0,5 %) сейрек жолугарын

аныктаган. Жогорку мезгилдеги синтаксистик моделдердин ирети төмөнкүдөй: «зат а. + сын а.» (голос сладкий, жгучий взгляд) 19-к-да – 69,8 %; 20-к-да – 72,2 %; эки мезгилде «тактооч + тактооч» (*холодно-бесцветно*) – 0,3 %; 20-к-да «зат а. + зат а.» – 2,9 %. Автордун ою боюнча, «... *представители поэтического мира XIX столетия обладают более широким веером модальностей, в которых воспринимают окружающий мир. Можно предположить, что картина мира поэтов XIX века более красочна и многогранна, нежели у поэтов XX столетия*». 19-к-дагы романтизм, сынчыл реализм (адам жана жаратылыш, адамдын ички дүйнөсү), ал эми кийинки кылымдагы адабий агымдар импрессионизм, имажинизм, футуризм, акмеизм, социалисттик реализм жана замандын талкалоочулук мүнөзү жогорку адабий тилдик кубулуштардын негизинде жатат деген адилеттүү оюн айтат [3].

Синестезия башка көркөм каражаттар сыяктуу эле, акындын ой-сезимдерин ачууга, кептин эмоциялык-баалоо сүртүмдөрүн күчөтүүгө жана окурманга тез жетүүгө өбөлгө түзөт. Ал турмуш чындыгын чагылдыруунун аксиологиялык аспектинин бир белгиси көрүнүшү катары жашап келет. Советтик жазуучулардын чыгармаларындагы синестезия реалисттик чыгармаларындагы романтикалык тенденциялардын бар экендигин далилдейт [4].

Белгилүү кыргыз төкмө акыны Барпы Алыкуловдун «*Кош алма*» аттуу ырындагы:

Кышында ызгаар жетпеген,
Кырмызы жыты кетпеген.

.....

Кыздардын кызыл алмасын
Кызыгып жүргөн Барпы акын
Кантип ырга салбасын [5, 95-б.]

– деген саптарында кездешкен *кырмызы жыты* кетпеген кыздардын *кызыл алмасы* саптары карапайым окуучуга гана эмес, айрым кесипкөй адабиятчыларга да чоочун учурашы мүмкүн. Аталган ырга кыздардын кош көкүрөгү *кош алма* метафорасы аркылуу туюнтулуп, чыгарманын көркөмдүк касиетин күчөтүп турганында шек жок. Жогоруда кадыресе турмуштагы кызыл алманын жыты кырмызыбы (кызылбы) же бул поэтикалык кептин бир формасы – аллитерациябы?

Мындай көрүнүш кыргыз эл акыны С. Эралиевдин «*Сары*» [6, 119–120] аттуу ырында да жолугат [эскертүү: аталган ыр кийин айрым өзгөрүүлөргө учураган: караңыз: 7, 264–265].

Тарткам мен да санааны,
Бирок өзүн көрбөгөм,
Билбейм анын өңү менен формасын.
Антсе дагы эл санаага берген өң
Сары болуп саналат.

«*Санаа тартып саргайып*» деп коюшат...

Кыргыз тилинде *сар/ы санаа* «түс + эмоция» таризинде жаралган *синестезиялык метафора*. Базалык статустагы *санаа* (печаль) эмоциясы реалдуу же кыялый дүйнөдөгү жоготуудан (убактылуу//түбөлүк ажырашуу, ар кандай кырсык, жамандык, өлүм) улам өзөктөнүп, шартына карай оң жана терс функция аткарат. *Санаа* эмоциясы *кейүү* (грусть), *муңаюу* (уныние) жана *бук болуу* (хандра), сарсанаа абыгерчилиги катары адам башынан кечирилет. Анын негизги физиологиялык белгилери – бет булчундарынын спазмасы, көкүрөктүн салмактанып оорушу, адам өнүнүн кер сары тартышы [8, 196–239].

Элдик кадыресе аң-сезимдин (обыденное сознание) өзөгүн түзгөн дүйнөнүн карапайым сүрөттүндөгү (наивная картина мира) «санаа > сары» парадигмасы акындын жеке көркөм дүйнөсүндө да окшош, экөөнү бири-биринен ажыратууга болбойт:

Ушунчалык көнүп алгам мен ага:

Чек коё албайм *сары менен санаага*.

Акын ою андан ары тереңдейт, сары түс сары ат чегилип, сары боёгун салган сары арабага катары элестетилип, кадыресе квазисимвол жаралат. Демек, сары түс – сары санаанын символу:

Сары мага:

Сары ат чегип,

Сар боёгун салган сары араба,

Шашпай жылган кылдырап.

Анын сапары узак жана жакын арада токточудай эместигин сезген кейипкер андан тез арылууну самайт:

Анын жана ушунчалык жолу узун –

А сен күтүп калгансың,

Анын эрте көздөн далда болушун.

Акындын көркөм ойломунда бир жылдын үчүнчү мезгилиндеги күздүн сары дарагы – санаа символу:

Жүр бир азга изи менен баралы,

Мына күздүн дарагы:

Өң-алееттен түк да жок,

Турат *сары саналуу,*

«Дарак көркү – жапырак»,

Табыты жок жалаң жайдак жерде өлүп,

Горчицага салган салкар

Сан-сары «ачуу» өндөнүп,

Жатат жайнап баары да...

Акын туюмунда сары түс ачуу даамданат, башкача айтканда, сары түстөгү татымал ачуу. Кыргыз менталитетинде сары түстөгү заттар адатта ачуу: *заар* жана *заара* лексемаларын, ошондой эле *сары адам* сөз айкашындагы *сары* сөзүн «ачуу ачуулуу» архисемасы жакындаштырат. *Каранын жини келгиче, сарынын жаны чыгат* (макал) (орус

тилинде: *жёлтый* сын атоочу *желчь* лексемасынын негизинде жаралган). Аталган контексттерде зат менен сындарды «ачуу» архисемасы бириктирип турганында шек жок.

Жогорку саптар аркылуу синестезиянын «көрүм + даам» түрү жаралды.

Ошентип, акырындап акындын өзү гана эмес, анын ою да сарыга айланат:

Муну көрсөм, өзүм эмес, оюм да,
Айлангансыйт сарыга.
Жок, жок *сары* – *басынуу*.
Көңүл чөгүү.

Ушинтип, «сары түс > санаа эмоциясы > ачуу даам > ой > депрессия» градациясы калыптанат. Ал эми депрессия эмоция (кайгы, каар, жийиркенүү, жек көрүү), түшүнүк, эстөө жана ойлордун аралашмасынан куралат. Санаа (печаль) эмоциясы кайгы (горе) эмоциясында басымдуулук кылат.

Адатта фрустрациялык эмоциялар (таарыныч – обида; көңүл калуу – разочарование; өкүнүү – досада; каар – гнев; туталануу – иступление; кайгы – печаль; муңаюу – уныние; жалгыздык – одиночество; кусалык – тоска; эңсөө – ностальгия; күйүт – горе), анын ичинде санаа эмоциясы адам өмүрүнүн басыгын жайлатып, турмушка башкача кароого үйрөтүп, жаңы кадам таштоого багыттайт [9, 179–189].

Мага жагат өңдүн *кызыл, жашылы,*
Жана көгү.

Акынга *кызыл, жашыл* жана *көк* түстөр жагат, анткени психофизиологиялык жактан *кызыл* түс дүүлүктүрөт, кызыктырат; *жашыл* – көңүл демин басаңдатат; *көгүлтүр, көк* – көңүл жубатат; оптикалык жактан *кызыл* – ачык, абдан жакын, бир түрдүү, нурдангыч; *жашыл* – алыс, бир түрдүү; *көк жашыл* – күнүрт, алыс; *көк* – күнүрт, алыс, бир түрдүү; синестезиялык жактан *кызыл, кызыл сары* – кыйкыргыч, бийик; *көгүлтүр, көк, жашыл* – жай, тынч, басаңдаткыч [10, 103–104]; символикалык жактан *кызыл* – арзуу символу; *сары* – кайгы символу; *жашыл* – жаштык менен жаздын символу; *көк* – жаз менен бейпилдик символу.

Синестезиянын «түс + жыт» түрү С.Эралиевдин «Ак жыттар» (1968) поэмасынын атында жана анын текстинде жолугат:

Менден бир аз арыда
Апкелген сагынычымды тоноп алып,
Ак дайра
Ак жыттанып жатат ана [7, 555].
Ак жыттуу ак дайрам [7, 565]

Синестезиянын «түс + угум» түрү «Жашыл күү» [11: 161] ырында:

Ал аңгыча жел келет,
Шыбыр-күбүр күч алып.
Анан баары термелет,

Жалпы *жашыл* күү чалып – саптар аркылуу даана берилген. Аталган ыр (24 сап) акын тарабынан 1982-жылы Волгоград облусунун Камышина айылында жазылганына караганда сөз орус токою жөнүндө баратат.

Ал аңгыча шамал келет – бүлүндүргүч,
Бузулуп бардыгынын өңү-башы,
Жаткандай булкуп-силкип башка бир күч,
Тыбырап жерге кулайт *үндөр жашыл*
[Токойдо, 11, 223].
Дарактар аскалардын боорун чапчып,
Жел менен тең ойгонуп *жашыл күүсү*
[Ай-Көлдө, 11, 226].

Жогорку 3 ырда табият кубулушун сүрөттөөдө дескрипциянын анемография (шамалды сүрөттөө) жана дендрография (даракты сүрөттөө) түрлөрү пайдаланылып, синестезиялык метафоралар жаралгандыгында шек жок. Демек, бул саптар Н.А. Некрасовдун: «*Идет-гудёт Зелёный шум, Зелёный шум, весенний шум!*» саптарына үндөш. Контекстен даана көрүнүп тургандай, *жашыл* күү – жашыл дарактардын шоокуму.

Тоолордо гүлдөр жашыл,
Тоодо гүл кызыл-тазыл,
.....
Жашыл гүл – жашыл күлкү,
Ак гүлдөр – аппак күлкү,
Кызылы – кызыл күлкү...«Тоолор күлөт»
[6, 68].

Жогорку контексттерде *жашыл/ак/кызыл* күлкү синестезиялык конструкциялары да «түс + угум» парадигмасы менен ишке ашып, атташ гүлдөрдүн символикалык маанилерин вербалдаштырган.

О.Султановдун поэзиялык чыгармаларында да синестезиялык метафоралары көп жолугат.

1. «Түс+угум» синестезиясы акындын «Сенсиз» аттуу ырында кейипкердин жан шеригисиз – аялсыз – дүйнө караңгы экендигин билдирүүдө стилдик каражат катары колдонулат:

Бак-дарактар атыңды атап
Жашыл шоокум чакырат [12, 50–51].

Акындын «Алтын-Көл» (Алтай жеринде) атуу ырында көлдүн сыйкырдуу касиетин таасын чагылдырууда гидрография стилдик карадатында да «түс+угум» синестезиясы кезигет.

Көлдүн үстү көк жибектей үлбүрөп
Көк аралаш *жашыл шоокум* бир жүрөт
[2, 156].

Тилибизде *ак/сасык/жашык/курч/сөз* сыяктуу синестезиялык айкаштар кеңири учурайт. Төмөнкү ырдагы *ак/кызыл/кара* сөз айкаштары бейтарап жана саясий өңүттө кабылданышы мүмкүн.

Бир мүнөткө дүйнөнү карап турсаң, кызыл/кара/ак сөздөр тыным албай аарылардай /кулактардан кулактарга учуп конот [12, 142].

2. «Түс+ эмоция» синестезиясы, «сары оору = санаа» парадигмасы каармандын оор психологиялык абалын сыпаттайт.

Сары ооруда күн көрүп/Санаа тартып уктаган. [12, 178], Мөндүргө айланды го күн себелеп/*Ак күндөр сагынычка саргайды тез.* [13, 88].

«Ак > < сары» оппозициясынвн жардамы менен акындын арзуу лирикасынын уюткусун түзгөн «Сен жөнүндө» поэмасынын маанайына жараша биринчи компоненти окказионалдык функция аткарды.

Акындын ырларында сагыныч эмоциясы дайыма сары түстө берилет: *Сагынычтын сар каламын колго алып* / Курсагым ток, көңүлүм ач отурам [13, 98]; Анан дагы *сар санааны* койсо экен/ Кыйналчуу эле бөөдө кайгы жеп эле. [13, 98]; *Сар сагынуу* менден сага кем түшпөй/Басып жүрөр дайым сени салмагы [12, 99]; *саргайын деп бараткан сагынчыма* [12, 59]; *сар-сары ооз сагынычтан чыркыраган* [12, 64]; *саргарып сагынбайсың* тууган жерди [12, 151]; *Сары ооруда* күн көрүп/ Санаа тартып уктаган [12, 178].

Каармандын ички психологиялык абалын ачуу (таттуу кыял, бакыт, күтүү, коштошуу) «түс – эмоция» парадигмасы аркылуу ишке ашат: Көк кечте жылып келген *ак кыялдай* [13, 15]; май майрамы/элге түшкөн *жашыл бакыт* [12, 60]; *Апакай жумшак күтүү* [12, 111–112]; ... айсбергдей *ак мөңгү/кайра* айланды /*аттак жумшак күтүүгө* [12, 113], *Коштошунун боз шамалы*/Турат беттен аймалап [12, 33]; акты өзүмдө/*ак шамалдай сырларым* [12, 41].

Жалпылап айтканда, синестезиялык метафоралар кыргыз элинин карапайым тилинде, көркөм адабий, айрыкча поэзиялык чыгармаларда көркөм каражаттардын бири катары жашап келет.

Адабияттар

1. Саматов К. Синестезия феномени / К. Саматов // Вестник КРСУ. 2019. Т. 19. № 2.
2. Смолина А.Н. Синестезия как троп метафорического типа / А.Н. Смолина // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Supplement (2009 2). С. 101–107.
3. Мукина О.Г. Синестезия в русской поэзии XIX–XX веков // Ульяновский институт повышения квалификации и переподготовки работников образования / О.Г. Мукина. Ульяновск, 2011. С. 173–175.
4. Блинов И.И. К вопросу о синестезии в поэзии русских поэтов-символистов / И.И. Блинов // Проблема комплексности изучения художественного творчества. Казань: Изд-во КГУ, 1980. С. 119–124.
5. Барпы. Тандамалар. Фрунзе: Кыргызстан, 1984.
6. Эралиев С. Сан тоолор (ырлар жана поэмалар) / С. Эралиев. Фрунзе: Кыргызстан, 1971. 266 б.
7. Эралиев С. III томдон турган чыгармалар жыйнагы: I том. Ырлар, поэмалар / С. Эралиев. Бишкек: Турар, 2011. 608 б.
8. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард / перев. с англ. СПб.: Питер, 1999. 464 с.
9. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. СПб.: Питер, 2008. 783 с.
10. Цойгнер Г. Учение о цвете: популярный очерк / Г. Цойгнер. М.: Изд. лит. по строительству, 1971. 160 с.
11. Эралиев С. III томдон турган чыгармалар жыйнагы: II том. Ырлар, поэмалар / С. Эралиев. Бишкек: Турар, 2011, 600 б.
12. Султанов О. Чарчоонун жүзүнчү ыры: Ырлар жана поэмалар / О. Султанов. Фрунзе: Адабият, 1989. 344 б.
13. Султанов О. Көз ирмем. Ырлар жана поэмалар / О. Султанов. Фрунзе: Кыргызстан, 1975. 128 б.